

Prof.dr. Ton van Kalmthout

Een sprong in het duister.
Nederlandse emigratieliteratuur 1946-1992

Universiteit
Leiden

Bij ons leer je de wereld kennen

Een sprong in het duister.
Nederlandse emigratieliteratuur 1946-1992

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. Ton van Kalmthout

bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar
in de Internationale Uitwisseling van Nederlandse Literatuur in
Historisch Perspectief vanwege het Huygens Instituut van de
Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

aan de Universiteit Leiden

op vrijdag 24 september 2021

Universiteit
Leiden

Mevrouw de rector magnificus, zeer gewaardeerde toehoorders,

Een man fietst kort na de oorlog door een vrijwel verlaten deel van een stad dat in afbraak verkeert. Hij is op weg naar zijn blinde vriendin, die hij zal ophalen om naar het vliegveld te gaan en samen te emigreren. In de onheilspellende atmosfeer van het stadsdeel rijdt hij zich klem tussen een passerende militaire colonne en een tram, die hem dodelijk aanrijdt. Toevalligerwijs blijkt in diezelfde tram de blinde vriendin te zitten. Ze had hem tegemoet willen komen zonder dat hij het wist. Door het noodlottige ongeval wordt hun voorgenomen vertrek uiteraard voortijdig afgebroken; ten overvloede besluit het verhaal met: 'de vliegtocht ging zeker toch al niet door'. Dit korte verhaal van Willem Frederik Hermans uit 1946 verscheen twee jaar later onder de titel 'Emigratie' in zijn bundel *Moedwil en misverstand*.¹ Het behoort tot de vroegste teksten in een bijzonder corpus aan Nederlandstalige literatuur, dat ik hier vandaag wil uitlichten als een van de aandachtsgebieden waarop mijn leerstoel zich de komende jaren zal richten: dat van de emigratieliteratuur.

Deze leerstoel 'Internationale uitwisseling van Nederlandse literatuur in historisch perspectief' is niet alleen gewijd aan de studie van literatuur die oorspronkelijk in het Nederlands geschreven is, maar vooral ook aan die welke in Nederland en Vlaanderen *gelezen of beluisterd* werd, en die dus heel vaak ergens anders vandaan kwam. 'Nederlandse literatuur' wordt dan niet zozeer opgevat als 'in de Lage landen ontstaan', maar veeleer als 'voorkomend in de Lage Landen'. Object van onderwijs en onderzoek is enerzijds de manier waarop literatuur uit andere taalgebieden in de loop van de tijd een plaats heeft gekregen in het culturele repertoire in Nederland en Vlaanderen, en anderzijds hoe Nederlandstalige literatuur in omgekeerde richting een weg heeft gevonden naar anderstalige oorden.

Deze dynamiek doet zich bij uitstek voor bij emigratieliteratuur: zij begeleidt landverhuizers bij de passage naar en de vestiging in een nieuwe leefwereld, richt zich ook tot andere geïnteresseerden en bestaat voor een deel uit vertalingen. Het kan dan bijvoorbeeld gaan om geschriften van hedendaagse migrant-

auteurs die in Nederland zijn neergestreken, teksten waar al belangrijk onderzoek naar gedaan is.² Maar publicaties die Nederlandse landverhuizers vergezelden op hun weg naar elders vragen evenzeer om onze aandacht, temeer omdat daarover heel weinig bekend is.³ Vandaar dat ik met u een sprong in het duister van deze emigratieliteratuur wil maken, onder een titel die ik leen van de schrijver en journalist Anthony van Kampen.⁴ Die sprong is ook belangrijk omdat we zo zicht krijgen op een bijzonder, kosmopolitisch compartiment van de Nederlandse literatuur, dat bij uitstek naoorlogse internationaliserings- en mondialiserings-tendenzen representeert en dat nieuw licht kan werpen op identiteitsconstructies van Nederland en de Nederlanders.

Een redmiddel

Terug naar het verhaal van Hermans. Dat sneed in het nog maar net bevrijde Nederland een zeer actueel thema aan. In 1945 verscheen bijvoorbeeld de brochure *Pauperiseren, emigreeren, vegeteeren of annexeren* van Piet Bakker (de geestelijke vader van Ciske de Rat). Mede namens het Nederlandsch Comité voor Gebiedsuitbreiding schaarde Bakker zich onder degenen die destijds pleitten voor bezetting van een westelijk deel van Duitsland en deportatie daaruit van de daar woonachtige Duitsers, om ruimte te maken voor de Nederlanders en zo hun massale uittocht naar elders te voorkomen. Anderen zagen juist wél heil in emigratie, het 'Toverwoord van deze tijd!', aldus de journalist Jan Rempt twee jaar later. Hij vervolgde: 'In 1947 spreekt men over "emigratie" als een redmiddel aller tijden, voor Nederland in het bijzonder', en ook Rempt zelf vond dat niet minder dan 'een zaak van nationale betekenis'.⁵ Daar stemde de Nederlandse regering volmondig mee in. Die maakte zich zorgen of zij de explosief groeiende bevolking nog voldoende werk, voedsel en huisvesting kon garanderen. Daarom sloot ze verdragen met landen die extra inwoners konden opnemen of er zelfs om verlegen zaten, in de eerste plaats traditionele emigratiebestemmingen als Canada, Zuid-Afrika, Australië en Nieuw-Zeeland. Daarnaast waren de Verenigde Staten bereid een beperkt aantal personen uit Nederland en Nederlands-Indië op te nemen.

In de periode 1946-1992 ontwikkelde de Nederlandse regering een ambitieus emigratiebeleid, afgestemd met de Intergouvernementele Commissie voor Europese Migratie in Genève.⁶ Dit beleid werd gecoördineerd door het Ministerie van Sociale Zaken, dat de uitvoering delegeerde aan de Stichting Landverhuizing Nederland. De Stichting, in 1952 omgevormd tot Nederlandse Emigratiedienst, maakte reclame voor bestemmingslanden waarmee migratie-overeenkomsten bestonden, gaf voorlichting aan al dan niet potentiële emigranten en faciliteerde de overtocht en vestiging. Een Regeringscommissaris voor de Emigratie had de supervisie over het geheel. Tot de emigratie-autoriteiten behoorden tevens een Emigratie Raad en een Emigratie Bestuur, waarvan particuliere en confessionele 'emigratiecentrales', vrouwen- en andere belangenorganisaties deel uitmaakten. Evenals de arbeidsbureaus beschikten zij over aanmeldingskantoren die stimulerings- en voorlichtingsactiviteiten verzorgden en waar men zich voor vertrek kon aanmelden. Al deze gremia hielpen met vereende krachten een groot aantal ingezetenen aan een nieuw bestaan.⁷

In 1946 overwoog bijna een kwart van de Nederlanders om de geboortegrond te verlaten, aldus J.A.A. Hartland, directeur van de Stichting Landverhuizing Nederland, en een jaar later was dat al een derde van de bevolking. Het waren zowel boeren en tuinders die om landbouwgrond verlegen zaten als handwerkslieden, ambtenaren en 'intellectuelen uit de vrije beroepen', vooral jongeren tussen de 25 en 35 jaar.⁸ Anders dan het ongelukkige paar in het verhaal van Hermans voegden vele Nederlanders de daad bij het woord, in het topjaar 1952 ruim 81.000. In totaal vertrokken er in de jaren 1946-1992 bijna drie miljoen, waarvan sinds 1948 ruim 763.000 personen naar Canada, de Verenigde Staten, Zuid-Afrika, Australië, Nieuw-Zeeland, Israël en Brazilië.⁹ Voor het besluit daartoe liepen de beweegredenen uiteen.

Tot de eerste naoorlogse emigranten behoorden jonge vrouwen die trouwden met militairen van de bevrijdingslegers, vooral Canadezen. Dikwijls ervoeren jongeren de atmosfeer in Nederland als beklemmend, een atmosfeer die te weinig ruimte liet voor wie avontuurlijk was aangelegd. Na de crisisjaren,

de bezetting en de hongerwinter konden ook de behoefte om een bedenkelijk oorlogsverleden achter zich te laten en angst voor nieuwe werkloosheid, oorlog en voedseltekorten een rol spelen, naast bezorgdheid over dreigende overbevolking en moedeloosheid over de woningnood. Met de dekolonisatie van Nederlands-Indië zochten veel van de daar woonachtige Nederlanders eveneens een nieuw thuis, dat ze niet direct voor zich zagen in het gehavende Nederland.¹⁰ Rond 1980 kwamen daar nieuwe motieven bij. Toen golden ook het gevaar van atoomcentrales, kruisraketten en milieuvervuiling als goede redenen om te gaan, evenals de morele verloedering die Nederland in zijn greep zou hebben gekregen. Dat jaar nam de interesse ineens sterk toe en lieten zich 40.000 Nederlanders voorlichten over Canada, Australië en Nieuw-Zeeland. Vijfduizend van hen kozen er daadwerkelijk voor, een toename van 35 % ten opzichte van 1979. Bij een voorlichtingsbijeenkomst over Australië in de Rotterdamse Doelen kon de brandweer slechts 550 van de toegestroomde geïnteresseerden toelaten; het jaar daarop werd de Ahoy-hal gehuurd.¹¹

Voor de lonkende verschietsen van een nieuwe wereld lieten Nederlandse emigranten hun familie en vrienden achter, al zouden ze die waarschijnlijk nooit meer in levenden lijve terugzien. Nu de fysieke banden verbroken waren, probeerden veel landverhuizers sociale contacten te bestendigen met geschreven teksten. In menig Nederlands huisgezin werd het schrijven van brieven een vertrouwde bezigheid, zoals minutieus in beeld gebracht door A.F.Th. van der Heijden in *Asbestemming*. Daar voert hij zijn allereerste pogingen om te schrijven terug op de brieven die zijn moeder in de jaren vijftig naar haar zuster in Australië stuurde:

Toen ik op school nog niet had leren schrijven, probeerde ik, terwijl zij zo met Australië bezig was, haar schrift na te bootsen. [...] Zo zaten we tegenover elkaar aan tafel, en schreven.¹²

Bij ontstentenis van betaalbaar vervoer en communicatiemiddelen zoals wij die tegenwoordig kennen was het voor een

emigrant of achterblijver eens te meer van belang om zich te informeren en te communiceren via andere media. Literaire en aanverwante genres kwamen dan eveneens in aanmerking. Vrijwel iedereen in Nederland had destijds op een of andere manier te maken met emigratie, en menigeen dus ook met emigratieliteratuur.

Welke functies had deze literatuur voor het beoogde lezerspubliek? Op welke manieren en in welke gedaanten werd zij in de loop van de tijd ingezet? Hoe bracht ze emigratie en emigranten voor het voetlicht? Welke auteurs en bemiddelende instanties waren erbij betrokken? Dit soort kwesties wil ik de komende jaren onderzoeken. Voor nu kan ik alvast enkele eerste inzichten en theses presenteren. Zo zal blijken dat emigratieliteratuur niet alleen kunstig of ander vermaak bood, maar ook aanzette om te emigreren of er juist van af te zien, om de vestiging in een nieuwe omgeving te wettigen en daar wegwijs te maken, en tenslotte om lucht te geven aan gemoedstoestanden die met dat alles gepaard gingen. Ik bespreek een en ander hoofdzakelijk aan de hand van de Nederlandse trek naar Australië, waar ik me al wat langer mee bezig houd.¹³ Dit ooit door de Britten als strafkolonie gebruikte, uiterst dunbevolkte land, zo groot dat het een werelddeel op zichzelf vormt, had om militaire en economische redenen grote behoefte aan een flinke bevolkingsaanwas, liefst uit Noordwest-Europa. Indien relevant zal ik echter ook andere emigratielanden ter sprake brengen. Maar eerst sta ik even stil bij wat we precies moeten verstaan onder emigratie- of emigrantenliteratuur (beide termen worden ervoor gebruikt).

Wereldliteratuur voor, over en door landverhuizers

Literatuurhistorici gaan ervan uit dat het begrip 'emigrantenliteratuur' geïntroduceerd is door de Deense letterkundige Georg Brandes, die er het eerste deel van *Die Hauptströmungen der Litteratur des neunzehnten Jahrhunderts* uit 1872 aan wijdde.¹⁴ Brandes had vooral Franse schrijvers in het vizier die rond 1800 uit Frankrijk gevlucht waren naar Zwitserland, Duitsland, Engeland en Noord-Amerika, nadat zij zich verzet hadden tegen het heersende bewind. Hun oppositionele werk verte-

genwoordigde een nieuwe tijdgeest. Het stond weliswaar in de achttiende-eeuwse traditie, aldus Brandes, maar keerde zich tegelijkertijd tegen literaire verstarring en droeg de ideeën van de Franse Revolutie uit. De denkbeelden van die schrijvende emigranten, mede gevoed door hun nieuwe omgeving, kregen eveneens vat op auteurs in hun land van herkomst, waardoor hier een gelijkaardige literatuur tot bloei kwam aan het begin van de negentiende eeuw. Brandes vond dat dit werk van achterblijvers eveneens emigrantenliteratuur moest heten.¹⁵

Brandes heeft school gemaakt met zijn opvatting van emigrantenliteratuur als getuigenis van een ingrijpende maatschappelijke en artistieke omwenteling. Zoals de anglist Michael Wiley het ruim een eeuw later formuleert in diens voetspooren: 'the literature of Romantic migration spoke – and continues to speak – at once forcefully and interrogatively about a world in conflict, a transforming and transformative world, a world with uncertain borders and an uncertain future.'¹⁶ Inderdaad, tot in onze tijd wordt de term 'emigrantenliteratuur' nog vaak gebruikt om er de literaire productie van politieke vluchtelingen en bannelingen mee aan te duiden, zoals de *Exil*-literatuur van Duitse schrijvers tijdens het Derde Rijk of die van Russische en andere Oost-Europese auteurs die in de negentiende en twintigste eeuw een goed heenkomen zochten in de westerse wereld.¹⁷ In de negentiende eeuw ging het volgens Wiley om een groep hervormingsgezinde Europese schrijvers die weliswaar uiteenlopende belangen en ideologische sympathieën hadden, maar voor de institutionele inrichting van hun land een beter alternatief zagen in een ander deel van de wereld – Amerika bijvoorbeeld – dat nog maar weinig in kaart was gebracht. Daarop konden ze hun idealen en fantasieën projecteren, plannen makend om zich daar ook te vestigen, of ze die nu zouden uitvoeren of niet.¹⁸ Gelijktijdig met Wiley heeft de comparatist Mads Rosendahl Thomsen erop gewezen dat ook onder modernistische auteurs die internationaal het meest op de voorgrond zijn getreden er opvallend veel voorkomen met een migratie-achtergrond, zoals ook hedendaagse schrijvers-migranten veelvuldig een vernieuwende bijdrage leveren aan de wereldliteratuur. Deze vernieuwing zou dan te danken zijn

aan de tussenpositie van zulke schrijvers, aan hun vertrouwdheid met de culturen van hun land van herkomst en van hun nieuwe leefwereld.¹⁹

In de letterkundige vakliteratuur zijn verschillende soorten geëmigreerde auteurs aangewezen. Het is echter lastig om daartussen steeds een haarscherp onderscheid te maken, hoewel een banneling, een politieke of economische vluchteling zeker andere drijfveren zal hebben dan een geheel 'vrijwillige' landverhuizer. Kort na de Tweede Wereldoorlog werd een emigrant nog wel gezien zoals in een resolutie van de in 1924 te Rome gehouden *Conférence Internationale de l'Émigration et de l'Immigration*:

Als emigrant wordt beschouwd hij, die zijn land verlaat met het doel arbeid te zoeken of hij, die zich gaat herenigen met hetzij zijn echtgenoot, zijn voor- of nageslacht, hetzij zijn broeders en zusters, zijn ooms en tantes, zijn broeders- en zusterskinderen, of hun echtgenoten, welke reeds met hetzelfde doel geëmigreerd zijn, of hij die, in dezelfde omstandigheden, terugkeert in het land, waarin hij reeds vroeger geïmmigreerd was.

De Conferentie verstaat onder emigrant de hierboven omschreven persoon van het ogenblik waarop hij voorbereidselen tot vertrek treft, totdat hij in het land van bestemming is aangekomen.²⁰

Emigratieliteratuur is dan dus, zou ik zeggen, literatuur voor, over en door zulke landverhuizers gedurende de diverse stadia van hun emigratietraject.

Deze zienswijze stemt overeen met die van de angliste Fariha Shaikh. Handzaam definieert zij emigratieliteratuur als 'texts that were produced directly out of the practices of emigration' en die teksten, zegt zij, doen zich voor in een groot aantal genres.²¹ In essentie hebben ze namelijk een mobiel karakter en dat heeft consequenties voor hun vormgeving. Met de emigranten reist emigratieliteratuur zowel in de vorm van verhalen als in materiële vorm over de wereld, niet alleen in de gedaante van verzonden of meegenomen boeken, maar ook in die van tijdschriften, brieven en dagboeken.²² Het mobiele

karakter van zulke literatuur bevordert dus haar veelvormigheid, die erop gericht is, voeg ik eraan toe, om publieksgroepen op uiteen liggende plaatsen op de wereld te bedienen en de afstand daartussen te overbruggen, eventueel ook met vertalingen. Aantrekkelijk aan Shaikhs benadering is dat zij emigratieliteratuur niet sorteert bij ófwel de cultuur van een land van herkomst ófwel die van de bestemmingscultuur, maar haar beschouwt als een intercultureel fenomeen.

Je zou kunnen zeggen dat emigratieliteratuur een bijzonder subsysteem is van de wereldliteratuur zoals de anglist en comparatist David Damrosch die opvat, niet enkel als een hoeveelheid internationaal gecanoniseerde meesterwerken, maar alle als literatuur gelezen werken die circuleren buiten de cultuur waaruit ze zijn voortgekomen, al dan niet in vertaling. Wel hebben vertalingen meer impact, zegt Damrosch, maar essentieler voor werken van wereldliteratuur is dat zij eigenschappen met zich meedragen uit de cultuur van hun herkomst en tevens kunnen functioneren in een andere, met haar eigen tradities en behoeften. Wereldliteratuur is volgens Damrosch overigens niet alleen een verzameling teksten, maar eveneens – en ook dat is hier van belang – een *leeswijze* van literatuur, die de lezer betreft bij een minder bekende wereld.²³

Een gevarieerd spectrum

Hoe heeft emigratieliteratuur zich voorgedaan? Er is wel beweerd dat er in Nederland nauwelijks literaire verwerkingen van emigratie-ervaringen te vinden zijn,²⁴ maar dat gaat alleen op voor wie een nogal exclusieve literatuuropvatting heeft. Terecht betrekken onderzoekers van emigratieliteratuur doorgaans, in lijn met Damrosch, zowel in de canon opgenomen als minder bekende auteurs en werken in hun beschouwingen. Daardoor wordt het corpus aan teksten aanzienlijk uitgebreid. Zoals gezegd vertoont emigratieliteratuur een gevarieerd spectrum aan genres, tekstsoorten waartussen de scheidslijnen niet altijd even duidelijk te trekken zijn. Neem de *Vluchtige verkenningen zowel van mogelijke emigratie-landen alsook van de menselijke motieven, welke voor de aanstaande emigrant het besluit en de keuze bepalen, een en ander aan de hand van*

velerlei aarzelingen en overpeinzingen van een jonkman, die zijn vragenlijst nog moet invullen en daarmee niet wil beginnen voordat hij terdege met zichzelf tot klaarheid is gekomen. Onder deze komische titel leverde schrijver en criticus Ary den Hertog in 1951 een voorlichtingsboekje in de vorm van een ik-verhaal over de 25-jarige Herman Cornelis Hollander. Hij is de oorlog doorgelopen als onderduiker en wil nu emigreren, maar weet nog niet precies welke bestemming hij zal opgeven aan de emigratie-ambtenaar. Daarom laat hij de diverse mogelijkheden de revue passeren. Zo zet Den Hertog fictie in om zijn lezers te onderrichten. Zo'n sandwichformule kwam vaker voor; emigratieliteratuur had maar zelden uitsluitend artistieke pretenties en wilde het bredere publiek meestal iets bijbrengen.

Eerder heb ik de belangrijkste genres in kaart gebracht waarin de Nederlands-Australische emigratieliteratuur van na de Tweede Wereldoorlog zich aandiende. Het gaat zowel om poëzie en belletteristisch proza als om autobiografische geschriften in de vorm van geredigeerde brievenboeken, interviewbundels en memoires, journalistieke reisverhalen en informatief of propagandamateriaal.²⁵ We kunnen er inmiddels fictionele en diverterende teksten van andere snit aan toevoegen, zoals liederen en toneel, evenals gebeden en zakelijke teksten zoals pamfletten, handboeken en gidsen, (populairwetenschappelijke) historische werken, geografische beschrijvingen en didactische publicaties. Boeken voor kinderen en jong-volwassenen maken een substantieel deel uit van dit materiaal. Het meeste van wat hiervan na de oorlog in omloop kwam was eigentijds, maar het is natuurlijk goed mogelijk dat ook vooroorlogse titels nog gelezen werden. Zo zal de bundel *Emigranten en andere verhalen* van Madelon Székely-Lulofs, spelend zowel in Nederlands-Indië als in Australië,²⁶ ongetwijfeld nieuwe lezers hebben geconfronteerd met wat recensent Roel Houwink in 1934 'het emigranten-type' noemt: "de "heimatlos" geworden mensch, die telkens op den voorgrond treedt in haar verbeelding: nu eens als de armzalige, van zijn anker losgeslagene, die geen haven meer te bereiken weet, dan weer als de bruuft, die in een dierlijk egoïsme zich tracht te handhaven in een werkelijkheid, waarvan hem de diepere zin geheel en al ontgaat'.

Vertelschema's

Dat brengt me bij de manier waarop emigratieliteratuur landverhuizing voorstelt. Zoals gezegd verschafte zij niet alleen esthetisch genoegen of amusement; dikwijls heeft ze een sterk informatief karakter. Wat voor wetenswaardigheden deed men zoal op door over emigratie te lezen? Gezien de diversiteit aan beschikbare teksten is daar onmogelijk een eendimensionaal beeld van te geven, maar er zijn wel enkele veel voorkomende tendensen aan te wijzen, een beproefde voorstelling van zaken, een bestendige thematiek.

Gewoonlijk wordt emigratie gepresenteerd als een verlossing uit minder gewenste omstandigheden en de mogelijkheid tot een persoonlijke en soms zelfs een maatschappelijke regeneratie. Zo ziet Maxine Brandis in haar roman *Land voor onze zonen* een sterker Canada voor zich dankzij Nederlandse emigrés:

[D]e taak van de emigranten is met hun kinderen goede Canadezen te worden die de plaats zullen innemen van hen die vielen en die daarbij hun leven gaven voor onze vrijheid. Wij zijn dankbaar dat we op die manier een beetje van de grote schuld hebben kunnen afbetalen.²⁷

De verwachting van zo'n heilzame werking wordt stevast gevolgd door de ontdekking hoe moeilijk de afstand te overbruggen is tussen ideaal en werkelijkheid. In het voorwoord bij de derde druk van zijn boek *En de kookaburra lacht. Brieven van een emigrant*, dat oorspronkelijk verscheen in 1953, schrijft Koos Schuur 35 jaar later dat hem als jurylid van de Dirck Hartog-prijs voor emigratieliteratuur is opgevallen hoe de tientallen inzendingen

voor een groot deel [bestonden] uit verhalen van emigranten over hun eerste ervaringen in Australië of over de ervaringen van hun ouders, en het verbaasde mij hoezeer deze verhalen overeenkwamen met de ervaringen die ik in mijn brieven heb gegeven. Alsof alle

emigranten op dezelfde plaatsen hun hoofd hebben gestoten en op dezelfde verbeterde manier hun wanhoop hebben ingeslikt.²⁸

Vaste thema's zijn dan ook de wereld die werd achtergelaten, de toekomst die men tegemoet treedt, met alle angst en hoop van dien, en het nieuwe thuis dat de landverhuizer gaat vinden, zowel in fysieke als affectieve zin. Het bijgeleverde beeldmateriaal van Australië geeft niet zelden passagiersschepen en vliegtuigen te zien, kangoeroes en uitgestrekte prairies, met kudde vee en hun drijvers te paard. En de beeldspraak is ook niet altijd even verrassend, bijvoorbeeld de aanduiding van de nieuwe bestemming als 'het beloofde land'. Een standaardvertoog luidt dat succes voor nieuwe bewoners verzekerd is als ze maar hard willen werken en aanvankelijke beproevingen voor lief nemen. In het jongensboek *Jan Pakaan, de emigrant* uit 1953 eindigt de titelheld als een welvarende industrieel in de Verenigde Staten, aan wie een Nederlandse journalist tot besluit vraagt:

‘Wat moet ik hierover wel in Holland vertellen?’

‘Zeg het hun maar. Zet het maar in de courant, met mijn beste wensen voor de Hollandse jongens, die emigreren willen. Zet in die courant met koeien van letters:

“Kom naar de States, zo gauw mogelijk. Wacht niet. Hier liggen je kansen. Als je werken wilt, heb je hier altijd een boterham. En dan EEN BOTERHAM MET WAT EROP”.

Jan Pakaan drukt zijn lezers op het hart – geheel conform het dringende, maar al te vaak in de wind geslagen advies van de emigratiedienst – om als eerste inspanning de taal van hun nieuwe vaderland te leren en hij belooft: ‘Ik heb het hier goed en dat kunnen jullie ook bereiken, als je maar doorzet en aanpakt’. Blijkbaar zeker van het effect van zijn woorden besluit hij het boek met: ‘Tot ziens jongelui, in AMERIKA!’²⁹

Een belangrijk deel van de emigratieliteratuur bestond uit voorlichtings- en propagandamateriaal, al dan niet in verdichte vorm, materiaal dat radiopraatjes en avonden met lichtbeelden

of films aanvulde of zelfs verving. Laat ik een ander voorbeeld geven dat in verschillende opzichten typerend is en dat weer diverse genres vertegenwoordigt. Het betreft de roman *Australië, het nieuwe vaderland* uit 1963, geschreven door B. Degrood, die emigreerde naar Australië, en haar broer E. Degrood, een in Nederland achtergebleven zakenman.³⁰ Op basis van hun persoonlijke correspondentie beziet dit duo de situatie *down under* door de ogen van een optimistische immigrante uit Nederland in de buurt van Melbourne, waar ze voor haar gezin zorgt als huisvrouw en werkt als doktersassistente. In deze rollen komt ze in aanraking met allerlei mede-immigranten en hun beslommeringen. Zo biedt het boek Nederlandse landgenoten niet alleen entertainment, maar ook inlichtingen over hun nieuwe land, het leven dat hen wacht en de problemen die ze met de nodige wilskracht en de juiste keuzes kunnen overwinnen. De positieve toon van het boek werd niet voor niets hogelijk gewaardeerd door de Nederlandse Emigratiedienst en het Intergovernmentele Comité voor Europese Migratie, die de publicatie ervan genereus ondersteunden.³¹

Dat was niet uitzonderlijk: in veel Nederlandse emigratieliteratuur hebben overheidsinstanties de hand gehad, nu eens met een aanbevelend voorwoord van een hoge functionaris of de beschikbaarstelling van documentatie en illustratiemateriaal, dan weer met een schrijfpdracht of de verlening van subsidie. De overheid wilde al te hoge verwachtingen weliswaar getemperd zien, maar daar kwam meestal weinig van.³² Niet zelden verkeerde promotie zelfs in onverhulde propaganda. Tot besluit van het al genoemde boekje *Een sprong in het duister...? Emigreren... Wat is dat?* laat Anthony van Kampen daar mede namens de Nederlandse Emigratiedienst geen twijfel over bestaan: ‘VERWERVEN VAN LEVENSGELUK: / DAT IS EMIGREREN!’³³ Dit soort *booster literature* stelde bestemmingslanden uiteraard zo aantrekkelijk mogelijk voor, met ruimte in overvloed, veel werkgelegenheid, royale middelen van bestaan, goede huisvesting, een prettig klimaat en een opgewekte en gastvrije autochtone bevolking.

Ook teksten die niet in de eerste plaats bedoeld waren om emigratie te bevorderen maakten wel gebruik van vaste ver-

telschema's. Soms zijn bijvoorbeeld drie mythes te herkennen die de literatuurhistoricus Orm Øverland al aantrof in de verhalen van Europese immigranten in de Verenigde Staten in de decennia rond 1900.³⁴ Eén daarvan is een ideologische mythe, volgens welke het Nederlandse en Australische volk er dezelfde ideeën en zeden op nahouden. 'Over het algemeen vind ik dat de Australiër veel met ons Hollanders overeenkomt', schrijft een Nederlandse migrante,

Ze houden ook veel van hun kinderen en nemen die mee naar bioscoop, kerk, enz. maar ze zullen ze nooit alleen thuislaten. Och en goede ouders kunnen ook nooit slechte mensen zijn zeg ik maar...³⁵

Daarnaast is er een opofferingsmythe, die claimt dat de Nederlanders zich aan de Australiërs verplicht hebben door voor hen in de bres te springen. Zo zouden zij het zijn geweest die in de Tweede Wereldoorlog Australië hadden geholpen om de agressie van de Japanners te weerstaan: door de eigen vloot prijs te geven bij de Slag in de Javazee had de Nederlandse marine de Amerikanen in de gelegenheid gesteld zich te herstellen van de aanval op Pearl Harbor en Australië te behoeden voor een Japanse bezetting.³⁶

Tenslotte is er een stichtingsmythe, die een aandeel opeist in de totstandkoming van de Australische natie. Zo herinneren Nederlandse Australiërs graag aan de VOC-schipper Willem Jansz, die in 1606 als eerste de zuidkust van Australië in kaart bracht, aan Dirck Hartog, die daar in 1616 als eerste Europeaan voet aan wal zette, en aan Abel Tasman, die in 1642 Van Diemen's Land, het huidige Tasmanië, zou hebben ontdekt.³⁷ Vergelijkbare stichtingsaanspraken van niet-Nederlanders weerspreekt Elisabeth Eichholz met klem in haar roman *De Coopers van Sydney*. Hier voert ze een Nederlandse vrouw op die Nederlands-Indië verlaten heeft en uitwijkt naar Australië, nadat ze in een Japans interneringskamp heeft gezeten en haar man is verloren in de strijd tegen de Japanners. Eichholz laat een jonge Australische luitenant tegen haar zeggen:

Sydney [...] is wel door Captain Philip daar aan het strand van Botany Bay neergezet, maar het zijn de Hollanders geweest, die er lang voor die tijd al ijverig naar zochten! Op de kaarten noemden ze het toen: het onbekende Zuidland. Tasman ontdekte Tasmanië, en het was Willem Jansz, die eigenlijk de eerste ontdekker van Australië werd! Dat gebeurde al iets voorbij het jaar 1600. Cook kwam pas in 1780, dus dat was bijna tweehonderd jaar later!³⁸

De Nederlandse aanwezigheid in Australië viel dus op uiteenlopende manieren te legitimeren. Tot de gebruikelijke ingrediënten in de verhalen die door en over Nederlands-Australische migranten van na de oorlog op schrift zijn gesteld behoren echter ook het vooral de eerste tijd opspelende heimwee, de onbereikbaarheid van de familie in Nederland, de vreemde omgeving waarin zij zich plotseling bevinden en de daarmee gepaard gaande cultuurschok. In de 'landverhuizersroman' *Op weg naar de toekomst* uit 1954 voelt een huismoeder, met haar gezin afkomstig van het Friese platteland, zich verloren in Australië:

Moeke had heimwee naar het dorp, waar ze vandaan gekomen waren, naar de haar vertrouwde omgeving en de mensen, die ze daar had gekend. Ze voelde zich onzeker in het vreemde land. Ze meende dat ze bedreven werd, omdat ze de waarde van het vreemde geld niet kende. Ze had graag plannen gemaakt voor de toekomst, maar wist van de ene dag op de andere vaak niet, wat hun te wachten stond. Ze werd telkens weer teleurgesteld en vaag gekoesterde hoop werd niet vervuld. Ze miste een tehuis, een plekje, waar ze eens een ogenblik alleen zou kunnen zijn. Maar wat haar het zwaarste drukte, was de voortdurende angst, dat haar gezin uiteen zou gaan.³⁹

Tegelijkertijd herinneren zulke verhalen regelmatig aan de redenen om Nederland te verlaten en benadrukken ze de

juistheid van die beslissing. De eerste generatie Nederlandse emigranten na de Tweede Wereldoorlog was over het algemeen weinig bemiddeld en kreeg in Australië kansen tot grotere welvaart en sociale stijging. Vandaar dat de typische emigratiegeschiedenis van die groep wel is samengevat als een reeks veranderingen van baan en verhuizingen, van een barak in een opvangkamp voor immigranten via een bewoonde garage of een gedeeld appartement naar een al dan niet eigenhandig gebouwde huis.⁴⁰ Na verloop van tijd gingen ook de generatiekloof met in Australië opgroeiende kinderen en nostalgie over het land van herkomst een rol spelen, naast voldoening over en trots op een geslaagde inburgering.

Beelden en tegenbeelden

Bij die inburgering speelde beeldvorming over de Nederlander een belangrijke rol; daarmee kon een emigrant zich wenselijke identiteiten aanmeten. De emigratieliteratuur benadrukt dat hij of zij tot de meest gewaardeerde Europeanen in Australië behoort. Vooral de uit Nederland afkomstige man staat in een voordelig daglicht: een stoere, avontuurlijke en harde werker, goed onderlegd en spaarzaam, een volhouder die inzetbaar is in uiteenlopende werkkringen. Met zijn zakelijke instinct kan hij bogen op grote verdiensten in de handel, aldus Jan Rempt: 'Vrijwel overal ter wereld treft men Nederlanders of afstammelingen van Nederlanders aan, die de grondslagen hebben gelegd voor de verbetering van de economische betrekkingen tussen beide landen: immigratieland en geboortegrond.'⁴¹ Nederlanders hebben bij het vinden van een nieuw thuis het voordeel, zo heet het, dat ze zo veel gevoel voor huiselijkheid hebben. 'Dat was al zo leuk in het kamp,' schrijft een migrante in Australië, 'De dag na onze aankomst zag men overal geïmproviseerde gordijntjes hangen en aan de wand in de "huiskamer" gedrapeerde badhanddoeken met een familiefoto of iets dergelijks er op, mooie platen uit tijdschriften enz.'⁴²

Menig auteur van emigratieliteratuur wijst ook op een uitzonderlijk vermogen van Nederlanders om zich aan te passen en te assimileren. Zo bouwden ze in Australië een reputatie op van *invisibility*.⁴³ Echter, door dat vermogen tot accommo-

datie verliezen ze gemakkelijk 'hun identiteit, d.w.z. hun taal, gewoonten en kennis van Europa', klaagt het *Nederlands Dagblad* in 1968, en leren hun kinderen geen Nederlands meer.⁴⁴

Ook in andere opzichten worden Nederlanders niet uitsluitend als voorbeeldig voorgesteld. Het negatieve spiegelbeeld van de deugdzame migrant laat dan zien hoe het niet moet: hij of zij is dom of arrogant, weigert te integreren, houdt vast aan oude gewoonten of doet buitensporige uitgaven. Een zoon in het eerder genoemde *Op weg naar de toekomst* gaat dientengevolge over tot zwendel en diefstal, en besteelt zelfs zijn naaste familieleden.

Behalve tegenover de ongeschikte evenknie plaatst de Nederlands-Australische emigratieliteratuur de rechtgeaarde emigrant ook tegenover de Australiër, die nu eens wordt voorgesteld als vriendelijk en behulpzaam, dan weer als een gevoelloze vreemdelingenhater. 'Want de mensen hier zijn hard', vertelt een Nederlands-Australische migrant in 1988, 'ze hebben ons, die eerste jaren, misbruikt en klein gemaakt. Als nieuwkomers, als tweederangsburgers werden we met de nek aangekeken.'⁴⁵ De Australiër leidt, zo is het gangbare idee, een leven van weinig diepgang, is materialistisch ingesteld en minder geïnteresseerd in cultuur. De man is verzet op sport en op wedden bij de paardenraces, waar hij veel geld aan verkwist, net als aan alcohol: 'men drinkt te veel in te korte tijd', aldus de schrijver Colin MacInnes, 'en gaat dan wankelend weg, met enige flessen om thuis te drinken onder de arm.'⁴⁶

De getrouwde Australische vrouw is dan ook niet te benijden. Al was het gewoonlijk door financiële nood gedwongen, gehuwde vrouwen konden begin jaren vijftig al buitenshuis werken, waarbij de traditionele rolpatronen verder grotendeels intact bleven. In 1948 meldt emigratievoorlichter J. Diederich, die kennelijk een betergesitueerde dame voor ogen heeft, dat het voor haar in Australië *not done* is om een dienstbode te nemen, en buitenshuis eten is vrijwel onmogelijk. Ze moet dus zelf koken en de was doen;

De getrouwde vrouw is dan ook meer dan elders aan huis gebonden. Ze wordt gauw oud, kleedt zich slecht,

stelt alleen belang in het gebabbel van de buurt en voelt zich sterk ondergeschikt aan de man.⁴⁷

Henk Romijn Meijer bevestigt die ondergeschikte positie vijftien jaar later in zijn verhalenbundel *Onder schoolkinderen* door middel van een gesprekje in een lerarenkamer in Melbourne:

‘In Amerika is de vrouw in alles de baas... Maar in Australië... als hier een vrouw over een man probeert te heersen, probeert, zeg ik... Weg! Ze vliegt eruit!’

[...]

‘Een man is absoluut de meerdere van een vrouw,’ zei Mr Jones. Er zijn bepaalde dingen die een vrouw niet kan leren, hoe hard ze ook haar best doet. Een man kan alles leren, als hij zich ervoor inspant.’

‘Laat een man handwerken, laat een man borduren...’

‘Ik bedoel een *man*,’ zei Mr Jones. ‘Geen *zak*.’⁴⁸

Toch is de Australiër egalitair ingesteld, meent MacInnes, en hij voegt hier nog tal van soms tegenstrijdige karaktertrekjes aan toe: lichtgeraakt en puriteins, zowel voorzichtig als vermetel, gemoedelijk, extravert en temperamentvol. ‘Zowel de mannen als de vrouwen maken een gezonde, doelbewuste, sportieve indruk, stijl en charme zijn echter niet hun sterke punt.’⁴⁹

Hoewel de emigratieliteratuur de Nederlandse identiteit afzet tegen de Australische, ziet zij kennelijk wel verwantschap als het gaat om huidskleur. Het was geen officieel regeringsbeleid in Australië, maar gekleurde emigranten, in het bijzonder Aziaten, werden de eerste jaren tegengewerkt om het land binnen te komen. Dat lijkt noch bij de witte bevolking aldaar noch in Nederland veel bezwaren opgeroepen te hebben, integendeel. De voorzitter van een Stichting voor Landbouw verklaarde in 1946 dat Nederland ‘zijn emigranten welbewust daarheen moet leiden, waar zij de blanke invloed blijvend kunnen versterken.’⁵⁰ En de aantrekkelijke Australische luitenant in Elizabeth Eichholz’ eerder genoemde roman wenst ‘[n]a de

ervaringen uit de afgelopen oorlog waarin hij tegen Aziaten had gevochten, voor het resterende deel van zijn leven uitsluitend met blanken te doen te hebben.’⁵¹ Net als de Aziaten worden de aborigines als inferieur voorgesteld, de afstammelingen van Australië’s oorspronkelijke bewoners, die eveneens in het nadeel zijn vanwege hun huidskleur.

Aan emigranten wordt aanvankelijk verteld dat ze deze inlanders maar zelden te zien gaan krijgen, afgezonderd als ze wonen in onherbergzame gebieden als ‘de primitiefste mensen [...] die thans nog op aarde leven.’⁵² Toch gaat de emigratieliteratuur niet aan die tot de verbeelding sprekende bevolkingsgroep voorbij, zoals het kinderboek *Tula de kleine houtsnijder* van Simon Franke, die daarin al in 1956 een uitzonderlijke poging doet Australië te laten zien door de ogen van een aboriginal jongen. Maar in *De Australiër*, vertaling van een zogeheten ‘pioniersroman’ van Joan Colebrook, treedt de aborigine Polly op, een bediende die weer met weinig égarde voorgesteld wordt: ze rookt pijp en riekt naar muskus, is gekleed in een ‘soepjurk’ van lappen en beweegt zich voort op ‘blote bruine voeten’ met ‘dierlijke lenigheid en vaart’. Ook haar taalgebruik en naïviteit worden als weinig beschaafd afgeschilderd, als ze haar Europese werkgeefster vertelt van het bezoek van een zending aan haar nederzetting:

‘Prekenman in kamp geweest,’ vertelde Polly. ‘Hem zeggen alle dooie mensen weer opkomen. [...] U denken, mensen weer blank opkomen?’

Elisabeth, die begreep dat zij het over de opstanding der zielen had, staaarde haar stomverbaasd aan.

[...]

‘We komen allemaal weer op als blanken,’ zei Elisabeth kalmerend. Wat een brallende onzin, dacht ze [...].⁵³

In de jaren zestig zijn er echter ook signalen die wijzen op een toenemende interesse in de aborigines. De reisboeken-schrijver Hans Otto Meissner laat in 1968 het Nederlandse lezerspubliek bijvoorbeeld kennismaken met enkele projecten

in de *outback*, die met ontwikkelingswerk en kerstening de heidense 'oerwoningers' van Australië proberen te transplanteren van het Stenen Tijdperk naar de moderne tijd. Een tot mislukken gedoemde missie:

Het leven van de aborigines is alleen uiterlijk primitief. Van veel groter belang is voor hen het onzichtbare leven, de 'droomwereld', in de diepten waarvan nog geen blanke is doorgedrongen, alleen al niet, omdat de begrippen ons ontbreken.⁵⁴

Maar pas sinds de jaren zeventig zijn er in het kader van een politieke koerswijziging naar een multicultureel bestel moeizame pogingen om het racisme en de achterstelling van aborigines tegen te gaan, mede dankzij eigen emancipatie-inspanningen, zo bericht de journalist Paul Hellmann.⁵⁵ Rond dezelfde tijd schrijft de Nederlandse emigrante Lolo Houbein in de met de Hartog-prijs bekroonde autobiografie *Vreemde-ling in de spiegel* met veel empathie over de achtergestelde inheemse bevolking, al verheelt ze niet dat het dan nog steeds moeilijk is om er contact mee te krijgen.⁵⁶ Toch is in het van 1970 daterende jeugdboek *Een truck in de mist* van Elly van Wijmen al een hartelijke vriendschap mogelijk tussen de jonge witte hoofdpersoon en een aboriginal jongen in het binnenland van Australië.

In dat binnenland, in het midden en noorden, kent het land volgens de emigratieliteratuur een onafzienbare leegte en een onherbergzame woestijn, wachtend op ontginning. Het is een weergave die eraan voorbijgaat dat dit 'lege land' al duizenden jaren bewoond werd door een inheemse bevolking, een bevolking die door kolonisatie en ontginning steeds meer leefgebied en middelen van bestaan had moeten prijsgeven.⁵⁷ Een 'ijverig propagandist' negeert dat opvallend als hij Australië aanprijst in Joop Waasdorps *Het naakte leven*:

Dat er zo veel land was waar zich nog geen mens op-hield of gevestigd had, hij kon er bijna opgetogen van worden. 'Allemaal goeie, in aanleg vruchtbare grond,'

zei hij. 'Ontelbare mensen kunnen hier leven en zullen ook komen als er maar eenmaal een bijl in het hout wordt gezet. Denk eens aan de miljoenen, die elkaar in andere delen van de wereld op de voeten trappen uit louter plaatsgebrek. En hier kost de grond ongeveer niets. Ik geloof zelfs dat de regering de grond helemaal gratis geeft als iemand zich verplicht hier te beginnen en ook te blijven.'⁵⁸

Het beeld dat de emigratieliteratuur minstens zo graag van het land geeft, is echter dat van een industrialiserende natie met alle moderne gemakken in de stedelijke gebieden, zij het ook met minder sociale voorzieningen dan in Nederland. In de steden vindt men allerlei kunstinstellingen en kunstenaars, soms zelfs op tournee vanuit Europa, maar, zo heet het vergoelijkend, in zo'n 'jong' land kan het culturele leven nog niet erg ontwikkeld zijn. Buiten de steden vertoont Australië uitgestrekte landbouwgronden en een weelderige natuur met een rijke en voor Nederlanders exotische fauna, zoals buideldieren, dingo's, koala's, kookaburra's en vogelbekdieren. Vliegen en konijnen kennen de emigranten natuurlijk wel, maar met hun reusachtige aantallen vormen ze een niet te bestrijden plaag, terwijl slangen en krokodillen eveneens voor overlast zorgen.

Het discours over een emigratieland als Australië is een zichzelf versterkend proces geweest, waarin teksten uit uiteenlopende genres elkaars voorstelling van zaken, en niet in de laatste plaats die van emigratie-autoriteiten, voortdurend overnamen, al dan niet expliciet. Uitgaven ter promotie van landverhuizing prijzen voor verdere lectuur soortgelijke publicaties aan, naast geografische beschrijvingen, journalistieke reportages, reisverhalen en zelfs romans, ook vertaalde en Engelstalige. Toch is er niet alleen sprake van recycling en bevestiging. Op de mainstream aan emigratieliteratuur reageren verscheidene emigratieteksten ook door juist tegen te spreken, door de keerzijden van landverhuizing aan de orde te stellen of zelfs over te gaan tot anti-propaganda.

Zo verscheen in 1954 in Nederland een publicatie met de opgewekte titel *Ik ga emigreren!*, waaraan drie gerefor-

meerde dominees meewerkten. Aanvankelijk doet het boek zich neutraal voor als gangbaar voorlichtingsmateriaal, maar al gauw blijkt het reformatorische emigranten de oversteek naar Australië ernstig te ontraden: het is 'een wereld, die met de levende God en Zijn geboden geen rekening houdt'. Veel geestverwanten zal de gereformeerde er dan ook niet vinden: 'Wie er niet naar de bioscoop gaat, liefst mét zijn kinderen, is niet in tel! Wie niet meedoet aan het losse, wereldse leven, komt er nooit in.'⁵⁹ Dit soort contraliteratuur wil dus behoeden voor morele uitglijders. Andere teksten, doorgaans afkomstig van emigranten zelf, geven uiting aan gevoelens van onbehagen en teleurstelling na de confrontatie met de harde realiteit van de overtocht en de ontdekking dat er te rooskleurige beloften zijn gedaan of de verwachtingen te hooggespannen zijn geweest.

Het valt te verwachten dat reclame voor emigratie eerder te vinden is in meer zakelijke teksten, terwijl publicaties die haar aan de kaak stellen relatief vaak in fictieve vorm voorkomen. Het avontuurlijke van emigratie, het ongemak of de (dreigende) mislukking ervan zijn immers heel bruikbaar om een verhaal op gang te brengen of er een wending aan te geven. De angliste Tamara Wagner heeft laten zien dat literatuur die landverhuizing ondermijnt, of dat probeert te doen, frequent aangetroffen wordt in vertellingen over emigranten die mislukken en die dan uitdraaien op hun vertrek uit het emigratieland⁶⁰ – een afloop die ook in de praktijk veel voorkwam. Zulke *narratives of failed emigration and return* kent ook de Nederlandse emigratieliteratuur. Zo verscheen in 1953 in het populaire weekblad *De Spiegel* een reportage op basis van interviews met gedesillustreerde Nederlandse emigranten die zich in Australië niet welkom hadden gevoeld, geen goede woning en evenmin een duurzame betrekking hadden kunnen vinden en na korte tijd terug waren gekomen. 'Dronkenschap, diefstal en zelfs moord zijn aan de orde van de dag', tekent de auteur op in zijn artikel, dat volgens hem bedoeld is als waarschuwing voor wie overweegt te vertrekken naar Australië.⁶¹ Een verdediger van het emigratiebedrijf brengt hier overigens even later tegenin dat de ondervraagde personen 'obviously unsuitable types' zijn en dat de schrijver van het *Spiegel*-stuk

te goedgelovig is geweest. Bovendien zouden de repatrianten even later weer naar Australië teruggekeerd zijn, omdat ook het leven in Nederland ze bij nader inzien was tegengevallen.⁶² Contra-verhalen die de minder zonnige zijden van landverhuizing belichten vroegen op hun beurt dus net zo goed om tegenspraak.

Het lezerspubliek

Wat weten we nu over het publiek van de emigratieliteratuur? Wie las dit soort teksten en via welke instanties werden ze verspreid? In 1951 onderzochten twee ambtenaren in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken, meereizend met landgenoten aan boord van het emigrantenschip Sibajak, de gang van zaken bij de overtocht. Zij rapporteerden onder meer dat het schip beschikte over een uitstekende bibliotheek, die echter geen boeken over Australië bood. Dat klemde temeer omdat de emigranten de reis maar weinig belezen hadden aanvaard: 'Voor velen is lezen echter moeilijk, omdat men het niet gewend is.'⁶³ Je kunt je dus afvragen of de emigratieliteratuur uit de decennia na de oorlog het boogde lezerspubliek wel bereikte en of Nederlandse emigranten over het algemeen over genoeg leesvaardigheid, geld en tijd beschikten voor die lectuur. Onderzoek zal dit in de toekomst moeten verhelderen. Wat we wel weten is dat in de loop van de tijd steeds meer hoger opgeleiden (zij het niet veel academici) besloten tot emigratie en dat emigranten ook steeds meer te besteden kregen.⁶⁴

Uit een in 1958 uitgevoerd onderzoek naar de vrijetijdsbesteding onder duizend niet-agrarische mannelijke emigranten bleek dat 16 % de vrije tijd besteedde aan 'lezen', het hoogste percentage na de 26 % die graag aan 'knutselen' deed. Daarnaast koos nog eens 7 % voor muziek, zang en toneel.⁶⁵ En bij een enquête van acht jaar later zeiden 9 van de 16 ondervraagden dat ze zich mede door 'Lezen' hadden laten voorlichten over emigratie.⁶⁶ Bovendien werd emigratieliteratuur, zoals gezegd, niet uitsluitend geschreven voor wie Nederland metterwoon verliet. W. van der Mast, 'directeur-inspecteur' van het Groningse arbeidsbureau, schreef over zijn brochure *Verantwoorde emigratie. Waarom? – Hoe? – Waarheen?*:

Het is een boekje – het zij in alle bescheidenheid gezegd – bestemd voor iedereen! In de eerste plaats voor degenen die wel het meest bij de emigratie betrokken zijn, maar daarnaast voor degenen, die in hun werkring of maatschappelijke bezigheden het centrum – de vraagbaak – zijn van een bepaald milieu, voor kerkeraden, besturen en leden van werkgevers- en werknemersverenigingen en andere maatschappelijke organisaties, voor kiesverenigingen, maar voorts voor een ieder die belangstelling heeft voor het nationale gebeuren en zich mede verantwoordelijk gevoelt voor de toekomst van ons Nederlandse volk.⁶⁷

Er zijn nog meer aanwijzingen dat er inderdaad veel potentiële lezers waren. Niet voor niets hielden Nederlandse emigratie-instellingen er een gratis toegankelijke boekencollectie op na, zoals de Nederlandse Emigratiedienst en het eveneens in Den Haag gevestigde Centraal Bureau van de Stichting voor Emigrantenbelangen. In 1952 adverteerde deze organisatie in de landelijke en regionale dagbladders tevens een permanente tentoonstelling met spullen die de landverhuizer van pas zouden komen, waaronder 'binnen- en buitenlandse emigratieliteratuur'.⁶⁸ Wie in Groningen woonde, kon in 1950 dichterbij huis terecht, aldus het *Nieuwsblad van het Noorden*:

De leiding der Openbare Leeszaal en Bibliotheek heeft het aardige idee gehad om in haar studiezaal door middel van brochures een ieder inlichtingen over emigratie-lectuur te geven. Een lijst van titels van boeken, die steeds tot op de nieuwste uitgaven bijgewerkt wordt, ligt hier ter inzage. Deze boeken kunnen aan de leden uitgeleend en door de niet-leden ingezien worden in de studiezaal.⁶⁹

Ook partijen met commerciële belangen speelden in op de vraag naar emigratielectuur, de Koninklijke Luchtvaart Maatschappij bijvoorbeeld, die de opdracht gaf tot Den Hertogs eerder genoemde *Vluchtige verkenningen*. En uiteraard lieten

boekhandels en uitgevers zich niet onbetuigd. Zo biedt de Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij Ad.M.C. Stok in 1955 de vertaalde roman *Land in de verte* van de populaire Engelse schrijver Nevil Shute aan als een boek waarin 'het dagelijkse leven in Australië zo echt menselijk en uitvoerig werd beschreven' en als 'zo bijzonder belangrijk voor hen, die over emigreren naar dit in wezen nog zo jonge en frisse werelddeel denken of er familie of vrienden hebben wonen!'⁷⁰ In 1964 zegt dezelfde uitgeverij over Colebrooks *De Australiër*: 'Velen, van wie familie en vrienden naar Australië emigreerden, zullen in deze roman vertrouwd geraken met de zo bijzondere facetten, die het werelddeel van onze tegenvoeters kenmerken en die het verlangen naar de wijde verthen doen wakker worden!'⁷¹

Ook in Australië was er volop gelegenheid om te lezen. In 1953 signaleert Jan Rempt er een bloeiende leescultuur, welke die van Amerika en Nederland overtreft:

Emigranten met belangstelling voor alles wat er in de nieuwe wereld, die zij betreden, omgaat, zullen bij aankomst in Melbourne met klimmende verbazing zien hoe de krantenkiosken uitpuilen van geïllustreerde bladen op vrijwel elk gebied: modebladen, sport, film, korte verhalen, en in onnoemelijke mate jeugdlectuur in de vorm van comics.

Overall wordt gelezen, ook in het openbaar vervoer en in parken.⁷² 35 jaar later kan de journalist Paul Hellmann, op reis in Australië, die leeshonger nog steeds bevestigen, al zijn Nederlandse schrijvers er nog vrijwel onbekend.⁷³ Dat in het emigratiecircuit intussen ook het nodige leesvoer in omloop bleef, bewijzen alleen al een aantal speciaal op Nederlandse emigratie-ambtenaren en émigrés gerichte periodieken, zoals de *Emigratiekoerier*. *Officieel Orgaan van de Christelijke Emigratie Centrale* (1956-1974), de *Emigratiekroniek* (1957-1963), *Circuit: A Link Between Friends of the Netherlands Throughout the World* (1963-1970), en *Elders. Kroniek van Zaken buiten de Grenzen* (1964-1990). De laatste drie werden uitgebracht door de Nederlandse Emigratiedienst. Bekende bladen die buiten

Nederland verschenen zijn de *Dutch-Australian Weekly: The National Dutch-Language Newspaper* (1951-1993) en *De Nederlandse Courant voor Canada / The Dutch-Canadian Paper* (1953-1966).

Onderzoek naar leesgewoonten onder Nederlands-Australische emigranten in 1980 heeft uitgewezen dat minstens 50 % van de generatie die in Nederland had leren lezen en schrijven zo'n twintig à dertig jaar later nog steeds in het Nederlands las, de vrouwen bij voorkeur damesbladen als *Het Rijk der Vrouw*, *Libelle*, *Margriet* en *Ariadne*. Romans en andere boeken in het Nederlands werden minder gelezen, maar ze waren wel voorhanden in een aantal gemeentelijke bibliotheken.⁷⁴ Emigranten konden daarnaast beschikken over eigen tijdschriften en boeken, zoals blijkt uit de autobiografische roman *Moenie kyk nie* van Henk van Woerden uit 1993. Hierin emigreert een Leids gezin in de jaren vijftig naar Zuid-Afrika. Bij alle armoede en andere tegenslag die de gezinsleden moeten doorstaan blijven ze gehecht aan hun boekenbezit, dat zeer omvangrijk is, zo blijkt als de ik-figuur met zijn broertje de nagezonden boeken helpt uitpakken:

[De burens] zien met opgeschroefde ogen de hoeveelheid boeken aan, die uit de kist blijft stromen.

Wij sjokken er mee naar het openstaande raam, nog onwennig blootsvoets door het droge stekelgras. [...] Hans struikelt voor de derde keer en strooit een lading dundruk over de veranda.

In het voorvertrek worden de boeken 'in kolommen tegen de wanden opgestapeld'.⁷⁵

Voor wie niet kan beschikken over eigen boeken recommandeert de Stichting Landverhuizing Nederland de Public Library van Melbourne als de belangrijkste bibliotheek van Australië, met name voor studieuze Nederlanders.⁷⁶ In 1954 richtte deze bibliotheek de Bush Library op, waarmee geïsoleerd in de 'rimboe' wonende Nederlanders per Australische spoorwegen pakketten van twintig tot vijftig boeken toegezonden kregen, die ze na een half jaar konden ruilen voor andere.⁷⁷ Al langer

zorgde het Algemeen Nederlands Verbond, bekommerd om het behoud van taal en cultuur van de Nederlandse natie, voor de verzending en circulatie van Nederlandstalige boeken.⁷⁸ En tenslotte waren er enkele boekhandels waar een Nederlandstalig lezerspubliek terecht kon. Het Dutch-Australian Book Depot van W. Krins in Melbourne adverteerde in 1954 'een grote voorraad Nederlandse boeken en tijdschriften en literatuur in de Engelse taal'. En Abbey's Bookshop in Sydney had in 1988 een klein assortiment Nederlandse romans van schrijvers als Louis Couperus, Jan de Hartog, F.B. Hotz, Toon Kortooms, K. Norel, Gerard Reve, Marten Toonder en Jan Wolkers.⁷⁹

Besluit

Gezien de geconstateerde leeswoede in Australië en het boekenaanbod voor uit Nederland afkomstige landverhuizers en andere in hun emigratie geïnteresseerden is het aannemelijk dat teksten daarover daadwerkelijk in handen kwamen van een flink deel van dit publiek. We mogen er van uitgaan dat veel van die emigranten bleven lezen in hun moedertaal, zeker de eerste jaren na hun overtocht, als ze het Engels nog niet zo goed beheersten. Emigratieliteratuur kon verschillende functies voor hen vervullen, zo hebben we gezien: ze werden over de streep getrokken of gewaarschuwd om hun geboorteland te verlaten, ze raakten er beter door vertrouwd met een vreemde omgeving, vonden er een rechtvaardiging of een uitlaatklep in of een spiegel waarin ze zich konden herkennen, en eventueel ontleenden ze er ook kunstzinnig of ander vertier aan.

Opvallend vaak hebben de auteurs van emigratieliteratuur persoonlijk te maken gehad met landverhuizing. Soms gaat het om schrijvers van naam en faam, maar vaker om minder gerenommeerde. Na de Tweede Wereldoorlog brachten zij een groep ontwortelde Nederlanders in beeld en tekenden ze de nieuwe landgenoten met wie migranten in een ander vaderland te maken zouden krijgen. Hun verhalen reflecteren de aangenomen en toegedichte identiteiten van die bevolkingsgroepen en dragen tegelijkertijd bij aan de constructie daarvan. Daartoe wordt een veelheid aan gedrukte tekstvormen ingezet, als pendant van particuliere correspondentie en mondelinge of visu-

ele voorlichting en reclame. Behalve in uitgaven om emigratie te promoten, zo is gebleken, deed die literatuur zich eveneens voor als tegengeluid, dat de zegeningen van landverhuizing juist ter discussie stelde.

De vraag is welke ontwikkelingen hierin zijn aan te wijzen. Mijn voorlopige indruk is dat de naoorlogse emigratie vanuit Nederland de eerste vijftien jaar nog vooral informatief en propagandamateriaal voortbracht. Emigranten zelf kwamen pas omstreeks 1955 aan het woord, misschien toen pas doordat veel van de vroegsten maar weinig scholing hadden gehad en al hun energie nog moesten steken in hun levensonderhoud.⁸⁰ Nadat deze eerste lichterling haar weg gevonden had, begonnen emigrés eigen wederwaardigheden en opinies wereldkundig te maken in egodocumenten en fictie, waarmee ze zich van hun kant mengden in het actuele debat over nut en noodzaak van landverhuizing. Er is overigens weinig poëzie aan emigratie-ervaringen gewijd; het was vooral in oorspronkelijk en vertaald proza dat auteurs van emigratieliteratuur of hun personages hun denk- en leefwereld voor het voetlicht brachten. Hoe dan ook, in de jaren 1946-1992 heeft zich een internationale uitwisseling van literatuur ontwikkeld met de emigratiemachinerie als aanjager, waarbij fictie en non-fictie op elkaar reageerden door emigratienarratieven te adopteren of te bestrijden en zo gezamenlijk het gedachtegoed over landverhuizing vorm te geven.

Het is de moeite waard om de zojuist besproken teksten verder te bestuderen en het onderzoek uit te breiden: Nederlandse emigratieliteratuur verscheen eveneens voor de Tweede Wereldoorlog en na 1992, tot op de dag van vandaag, en van lieverlede ook in het Engels.⁸¹ Het onderzoeksterrein vraagt om comparatieve analyses die de rol van literatuur in migratieprocessen kunnen verduidelijken. Zelf wil ik de bestudering ervan een vervolg geven in het kader van het door Marijke van Faassen geleide project *Migrant: Mobilities and Connection* bij het Huygens Instituut.⁸² Daarmee vind ik bovendien aansluiting bij het project *Vertrokken Nederlands*, geïnitieerd door Noline van der Sijs onder de vlag van de Nederlandse Taalunie, dat nagaat hoe geëmigreerde Nederlandstaligen omgaan met hun

taal en identiteit.⁸³ Maar mijn leeropdracht zal ik ook vervullen door mij op andere manieren bezig te blijven houden met de internationale verspreiding en receptie van literatuur.

Dat doe ik onder meer in het kader van het door Herbert Van Uffelen in Wenen en Małgorzata Dowlaszewicz in Wrocław ontwikkelde project *Dutch Literature in Translation*, dat de basis wil leggen voor een internationaal samenwerkingsverband van neerlandici en specialisten in vertaalde Nederlandse literatuur. Dit geeft in zekere zin een vervolg aan een reeks mede door NWO en FWO gesteunde onderzoeksprojecten waarmee ik sinds 2009 met Elke Brems, Orsolya Réthelyi, Remco Sleiderink en vele anderen de trajecten heb gevolgd die literatuur uit het Nederlandse taalgebied heeft afgelegd door middel van vertalingen en andersoortige bewerkingen. Daarnaast hoop ik met Jan Oosterholt en Mathijs Sanders onze studies van de afgelopen jaren over de import van anderstalige literatuur en de opvattingen hierover in Nederland een nieuwe dimensie te geven met systematisch onderzoek naar de Nederlandse toe-eigening van Franse, Duitse en Engelse literatuur in de negentiende eeuw. Voor dit soort internationaal georiënteerd onderzoek vind ik zowel in Leiden als in Amsterdam een groeizame ambiance. Hier in Leiden heb ik collega's die in hun onderzoek en onderwijs een royale plaats inruimen voor de relaties tussen de taal en literatuur van de Lage Landen en andere culturen. En in Amsterdam kan ik me als lid van de onderzoeksgroep NL-Lab in het bijzonder richten op de manier waarop de cultuur en de identiteiten van Nederlanders zijn geconstrueerd, ook elders in de wereld.

Dankwoord

Die ambiance, dames en heren, vind ik in de boezem van het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS) en van het Huygens Instituut. In dit laatste instituut heb ik in de afgelopen jaren nauw mogen samenwerken met inspirerende en vooraanstaande onderzoekers als Suzan van Dijk, dankzij wie het Europese onderzoek naar vrouwelijke auteurs krachtig ondersteund wordt vanuit Nederland, en Ineke Huysman, met wie ik dit najaar de onlangs voltooide digitale transcriptie

hoop te presenteren van de dagboeken van Willem de Clercq – in de jaren twintig van de negentiende eeuw trouwens een van de eersten die te onzent de inwerking van buitenlandse literatuur bestudeerde.⁸⁴ Ik dank het management van het Huygens Instituut en het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen voor de vestiging van mijn leerstoel aan de Universiteit Leiden en ben mijn collega's Marjolein 't Hart, Inger Leemans en Ann Rigney erkentelijk dat zij zitting hebben willen nemen in het curatorium. Ook stel ik de bijdrage op prijs van hen die aan deze universiteit de weg hebben gebaad voor mijn benoeming, in het bijzonder bestuurders van LUCAS en de Faculteit der Geesteswetenschappen. De collega's van de opleidingen Dutch Studies en Nederlandse Taal en Cultuur hebben zich evenzeer aan mij verplicht door me als vanzelfsprekend op te nemen in hun midden.

Het spijt mij erg dat mijn promotor Willem van den Berg mijn aanstelling in Leiden niet meer kan meemaken. Aan zijn stimulerende voorbeeld en betrokkenheid heb ik veel te danken, net als aan die van de docent bij wie ik afstudeerde, Nop Maas. Beiden hebben mij ervan doordrongen hoezeer de Nederlandse literatuur verknoopt is met die van andere taalgebieden. Op mijn beurt hoop ik, beste studenten, dat jullie later met even veel waardering kunnen terugzien op het onderwijs en de begeleiding die jullie hier van mij krijgen, een mooie taak, die me steeds weer zingend naar Leiden doet fietsen.

Het is een gelukkige omstandigheid vroeg te hebben geleerd hoe literaire en andere kunst je wereld kunnen verruimen en verrijken. Ik gedenk met grote dankbaarheid mijn ouders Iny en Gé van Kalmthout-Brok, die me als eersten hebben bijgebracht dat een mens muziek moet maken en dat literatuur iets is om voor op te blijven. Dat heb ik dan ook dikwijls gedaan. Daarbij weet ik al sinds mijn achttiende jou, Marianne, aan mijn zijde, als de enige die kan zeggen dat ze alles wat ik heb geschreven heeft gelezen en becommentarieerd. Over je kritische blik en toewijding blijf ik me verheugen.

Ik heb gezegd.

Bibliografie

- Anoniem, 'De Amerikaansche letterkunde van dezen tijd', in: *De Tijd* 11 (1850), dl. I, 129-134.
- Anoniem, 'Emigreren, waarheen?', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 nov. 1950, 3.
- Amoniem, 'Emigratie. Het A.N.V. geeft de stoot tot de oprichting van een Nederlandse boekerij in Australië', in: *Neerlandia* 55 (1951), 6.
- Anoniem, 'Stichting emigratiebelangen', in: *De Vrije Zeeuw*, 6 aug. 1952, 1. Vrijwel hetzelfde bericht o.d.t. 'Gratis adviezen voor emigranten', in: *Algemeen Handelsblad*, 6 aug. 1952, 2; o.d.t. 'Steun voor emigranten. In Den Haag is een Stichting Emigrantenbelangen opgericht', in: *Leeuwarder Courant*, 6 aug. 1952, 1; o.d.t. 'Stichting ter behartiging van emigrantenbelangen', in: *IJmuider Courant*, 6 aug. 1952, 4; en o.d.t. 'Stichting opgericht voor emigrantenbelangen', in: *De Volkskrant*, 8 aug. 1952, 2.
- Anoniem, 'Nederlandse boeken in de rimboe van Australië', in: *Neerlandia* 59 (1955), 35.
- Anoniem, 'Pakketten Nederlandse boeken doorkruisen Australië', in: *Neerlandia* 60 (1956b), 63.
- Anoniem, *De gaande man. Gronden van emigratiebeslissing. Rapport naar aanleiding van een onderzoek verricht in opdracht van de regeringscommissaris voor de emigratie*, met een inleiding door prof.dr. Sj. Groenman. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, 1958.
- Anoniem, 'Nederlandse emigranten en hun taal', in: *Nederlands Dagblad*, 4 jan. 1968, 2.
- Anoniem, 'Emigrantenliteratuur', in: G.J. Vis e.a. (red.), *Algemeen letterkundig lexicon*, 2012 e.v., https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/index.php
- Bakker, Piet, *Pauperiseren, emigreeren, vegeteeren of annexeren*. Amsterdam: Elsevier, 1945.
- Behschnitt, Wolfgang, Sara De Mul & Liesbeth Minnaard (eds.), *Literature, Language, and Multiculturalism in Scandinavia and the Low Countries*. Amsterdam: Rodopi, 2013.

- Brandes, G., *Die Hauptströmungen der Litteratur des neunzehnten Jahrhunderts. Vorlesungen gehalten an den Kopenhagener Universität*, Übersetzt und eingeleitet von Adolf Strodtmann. Erster Band: Die Emigrantenlitteratur. Einzig autorisierte deutsche Ausgabe. Vierte, vermehrte und mit einem Generalregister versehene Auflage. Leipzig: Barsdorf, 1894.
- Brandis, Maxine, *Land voor onze zonen. Belevnissen van een emigrante in Canada*. [Vertaling van *Land for our Sons* (1958) door Maxine Brandis, bewerkt door A.L. Govers.] Utrecht: Het Spectrum, 1960.
- Brender à Brandis, Marianne, 'A Letter', in: *Canadian Journal on Netherlandic Studies* 22 (2001), 50.
- Clercq, Willem de, *Verhandeling ter beantwoording der vraag: welken invloed heeft vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaansche, Spaansche, Fransche en Duitsche, gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde, sinds het begin der vijftiende eeuw tot op onze dagen?* Amsterdam: Pieper & Ipenbuur, 1824.
- Crossen, T. & M. Apperloo, *Australië en Nieuw-Zeeland*. Wageningen: Zomer en Keuning, 1954.
- Colebrook, Joan, *De Australiër*, geautoriseerde vertaling [van *The Northener* (1950)] van Hans de Vries. Den Haag: Ad.M.C. Stok / Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1964.
- Damrosch, David, *What Is World Literature?* Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2003.
- Degrood, E. en B., *Australië, het nieuwe vaderland*, Utrecht-Antwerpen: Het Spectrum, 1963.
- Diederich, J., *Emigreren waarheen?* Amsterdam: Nederlandsche Keurboekerij, 1948.
- Dierick, Augustinus, 'Maxine Brandis: *Land voor onze zonen: Belevnissen van een emigrante in Canada*', in: *Canadian Journal on Netherlandic Studies* 21 (2000) 2, 14-20.
- Dutch-Australian Bookshop W. Krins, advertentie in: *Dutch-Australian Weekly*, 9 april 1954, 2.
- Eagleton, Terry, *Exiles and Émigrés: Studies in Modern Literature*. New York: Schocken Books, 1970.

- Eichholz, Elisabeth, *De Coopers van Sydney*. 's-Gravenhage: Stols / Barth, 1962.
- Faassen, M. van, 'Min of meer misbaar. Naoorlogse emigratie vanuit Nederland: achtergronden en organisatie, particuliere motieven en overheidsprikkelers, 1946-1967' in: S. Poldervaart, H. Willemse & J.W. Schilt (red.), *Van hot naar her. Nederlandse migratie, vroeger, nu en morgen*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 2001, 50-67.
- Faassen, Marijke van, *Polder en emigratie. Het Nederlandse emigratiebestel in internationaal perspectief 1945-1967*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2014.
- Franke, Simon, *Tula de kleine houtsnijder*. Alkmaar: Kluitman, 1956.
- Geest, K. van der, *Op weg naar de toekomst*. Nijkerk: Callenbach, 1954.
- Hegeman, C., W.C. Lamain & G.A. Zijderveld, *Ik ga emigreren!*, samengesteld met medewerking van -. Utrecht: De Banier, 1954.
- Heijden, A.F.Th. van der, *Asbestemming. Een requiem*. Amsterdam: Querido, 1995.
- Hellmann, Paul, 'Australië', in: *NRC Handelsblad*, 7 mei 1988a, Zaterdag bijvoegsel, 2.
- Hellmann, Paul, 'Terra Nulli[u]s. De Aboriginals: twee eeuwen rechteloos in eigen land', in: *NRC Handelsblad*, 14 mei 1988b, Zaterdag bijvoegsel, 5.
- Hellmann, Paul, 'Aboriginal heeft niets te vieren. Voor de autochtone Australiër is het land wat voor de gelovige de kerk is', in: *NRC Handelsblad*, 9 juni 1988c, 8.
- Hellmann, Paul, 'De landverhuizers. Het ware verhaal van 160.000 Nederlanders in Australië', in: *NRC Handelsblad*, 9 juli 1988d, Zaterdag bijvoegsel, 1-2.
- Hermans, Willem Frederik, *Volledige werken 7: Verhalen en novellen: Moedwil en misverstand, Paranoia, Een landingspoging op Newfoundland en andere verhalen*, ed. Jan Gielkens en Peter Kegel. Amsterdam: De Bezige Bij / Van Oorschot, 2006.
- Hertog, A. den, *Vluchtige verkenningen zowel van mogelijke emigratie-landen alsook van de menselijke motieven, welke voor de aanstaande emigrant het besluit en de keuze bepalen, een en ander aan de hand van velerlei aarzelingen en overpeinzingen van een jonkman, die zijn vragenlijst nog moet invullen en daarmee niet wil beginnen voordat hij terdege met zichzelf tot klaarheid is gekomen*. Leiden: Sijthoff, 1951.
- Horn, Michiel, "'Identities are not like hats": Reflections on Identity Change, Dutch to Canadian', in: *Canadian Journal on Netherlandic Studies* 26 (2005) I, 33-39.
- Houbein, Lolo, *Vreemdeling in de spiegel. Autobiografie van een Nederlandse emigrante*. [Vertaling van *Wrong Face in the Mirror* (1987) door Frans en Joyce Bruning.] Amsterdam: Balans, 1988.
- Houwink, Roel, recensie van: M.H. Székely-Lulofs, *Emigranten en andere verhalen*. Amsterdam: Elsevier, 1933, in: *Elseviers Geillustreerd Maandschrift* 44 (1934), 216-217.
- Jentz, Paul, *Seven Myths of Native American History*. Indianapolis/Cambridge: Hackett, 2018.
- Jungschleger, Ineke, 'Een lezing met toekomstbeelden', in: *De Volkskrant*, 11 april 1981, Het Vervolg, 1-2.
- Kalmthout, Ton van, 'At the Edge of the World and Other Stories. Dutch-Australian Emigration Literature, ca. 1945-1990', in: Theo D'haen (ed.), *Dutch Literature as World Literature*. New York: Bloomsbury Academic, 2019, 295-311.
- Kampen, Anthony van, *Een sprong in het duister...? Emigreren... Wat is dat?* Hilversum: De Boer, 1959.
- Krabbendam, Hans, 'Emigration to North America in Dutch juvenile literature', in: Jacob E. Nyenhuis et al. (eds.), *Across Borders: Dutch Migration to North America and Australia*. Holland, Michigan: Van Raalte Press, 2010, 97-112.
- Laan, J.J. van der, *Australië, land van vele mogelijkheden*, met een woord vooraf door Harold Holt, minister van Immigratie van Australië. Amsterdam: Holland, 1950.
- Lagaay, P., *Jan Pakaan, de emigrant*, met pentekeningen van de schrijver. Rotterdam: Groenendijk, 1953.
- MacInnes, Colin & de redactie van LIFE, *Australië en Nieuw-Zeeland*. [Vertaling van *Australia and New Zealand* (1965) door Anna R. Wierdsma.] Amsterdam: Het Parool, 1965.

- Mast, W. van der, *Verantwoorde emigratie, Waarom? – Hoe? – Waarheen?* Franeker: Wever, 1951.
- Meissner, H.O., *Australië... Wonderland!. Van strafkolonie tot land van belofte*, geautoriseerde vertaling en bewerking [van *Das fünfte Paradies* (1965)] van Eibert H. Bunte. Den Haag: Ad.M.C. Stok / Forum Boekerij, 1968.
- Michielsen, John, 'Memoirs and Metafiction: Dutch Immigration to Canada after World War II', in: *Canadian Journal on Netherlandic Studies* 21 (2000) 1, 1-5.
- Minnaard, Liesbeth, *New Germans, New Dutch: Literary Interventions*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Mulder, K. & T.C. Kramer, *Rapport over een groep emigranten aan boord van de "Sibajak", Reis Rotterdam-Sydney, Februari-Maart 1951*. Groningen: Sociologisch Instituut aan de Rijksuniversiteit, 1951.
- Nozeman, Malou, 'Emigrantenboeken', in: *De Volkskrant*, 25 april 1981, 19.
- Nozeman, Malou, 'De lege pagina. Nederlandse migrantenliteratuur over Australië', in: *De Tweede Ronde* 14 (1993), 93-99.
- Obdeijn, Herman & Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*. Amsterdam: Bakker, 2008.
- Overland, Orm, *Immigrant Minds, American Identities: Making the United States Home, 1870-1930*. Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 2000.
- Pauwels, Anne, *The Effect of Mixed Marriage on Language Shift in the Dutch Community in Australia*. Master thesis Monash University, 1980.
- Peters, N.I., 'Aanpassen and Invisibility: Being Dutch in post-war Australia', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 7 (2010a) 2, 82-102.
- Peters, Nonja, "'Dutch Australians at a Glance" (DAAAG) Virtual Centre and Portal: Acknowledging the Past and Sustaining the Present and Future', in: Jacob E. Nyenhuis et al. (eds.), *Across Borders: Dutch Migration to North America and Australia*. Holland, Michigan: Van Raalte Press, 2010b, 231-244.
- Peters, Nonja, 'Leaving from the Netherlands', in: Nonja Peters (ed.), *A Touch of Dutch: Maritime, Military, Migration and Mercantile Connections on the Western Third 1616-2016*. Subiaco, W.A: Carina Hoang Communications, 2016, 210-227.
- Ragas, E.W., 'Het goede onbekende', in: *Ons tweede huis. Emigrantenvrouwen schrijven van verre*. Den Haag: Emigratie Commissie van het Nederlandse Vrouwen Comité, 1960, 18-22.
- Rando, Gaetano, 'Italian-Australian Literature: A Socio-Historical Survey', in Francesco Loriggio (ed.), *Social Pluralism and Literary History: The Literature of Italian Emigration*. Toronto / New York / Lancaster: Guernica, 1996: 269-289.
- Rempt, Jan D., *Emigratie. Kansen voor jonge Nederlanders in het buitenland?* 3^e druk. Doetinchem: Misset, 1950.
- Rempt, Jan D., *Aan de andere kant der wereld. Een Hollandse emigrant in Australië*, met een woord vooraf van Mr Ir B.W. Haveman, regeringscommissaris voor de emigratie. Dokkum: Schaafsma & Brouwer, 1953.
- Romijn Meijer, Henk, *Onder schoolkinderen en andere verhalen*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1963.
- Rosendahl Thomsen, Mads, *Mapping World Literature: International Canonization and Transnational Literatures*. London: Continuum, 2008.
- Schenkeveld, M.H., *Willem de Clercq en de literatuur*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, 1962.
- Schrover, M.L.J.C. & M. van Faassen (2010), 'Invisibility and Selectivity: Introduction to the Special Issue on Dutch Overseas Migration in the Nineteenth and Twentieth Century', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 7 (2010) 2, 3-31.
- Schuur, Koos, *De kookaburra lacht. Brieven van een emigrant*, 3^e uitgebreide druk. Utrecht: Het Spectrum, 1988.
- Shaikh, Fariha, *Nineteenth-Century Settler Emigration in British Literature and Art*, reprint. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
- Shute, Nevil, *Land in de verte. Roman over het hedendaagse Australië*, geautoriseerde vertaling [van *The Far Country*

- (1952)] van A.E. Wolfson. Den Haag: Stok / Zuid-Hollandsche Uitgevers Mij, 1955.
- Speerstra, Hylke, *Het wrede paradijs. Het levensverhaal van de emigrant*. [Vertaling van *It wrede paradys* (1999) door Hylke Goïnga]. Amsterdam-Antwerpen: Contact, 2000.
- Stichting Landverhuizing Nederland, *Australië. Een beschrijving van land en volk ten dienste van emigranten*, met 15 illustraties en 2 kaarten. 's-Gravenhage: Stichting Landverhuizing Nederland, 1949.
- Stukkien, Elizabeth, *Hartog's kinderen*. [Vertaling van *Hartog's Children*.] Groningen: Frieswijk, 1990.
- Jacob Stuyfbergen, *Writing with an Accent: Situating the Immigrant Autobiographical Voices of Andrew Riemer, Lolo Houbein, Mary Rose Liverani and Graham McInnes*. PhD dissertation La Trobe University, 2003.
- Székely-Lulofs, M.H., *Emigranten en andere verhalen*. Amsterdam: Elsevier, 1933.
- v.C., 'Emigranten keerden terug uit Australië... diep teleurgesteld', in: *De Spiegel*, 14 maart 1953, 10-15.
- Waasdorp, Joop, *Het naakte leven*. Amsterdam: Meulenhoff, 1965.
- Wagner, Tamara S., 'Introduction: Narrating Domestic Portability: Emigration, Domesticity and Genre Formation', in: Tamara S. Wagner (ed.), *Victorian Settler Narratives: Emigrants, Cosmopolitans and Returnees in Nineteenth-Century Literature*. London: Pickering & Chatto, 2011a, 1-22.
- Wagner, Tamara S., 'Settling Back in at Home: Impostors and Imperial Panic in Victorian Narratives of Return', in: Tamara S. Wagner (ed.), *Victorian Settler Narratives: Emigrants, Cosmopolitans and Returnees in Nineteenth-Century Literature*. London: Pickering & Chatto, 2011b, 111-127.
- Wagner, Tamara S., *Victorian Narratives of Failed Emigration: Settlers, Returnees, and Nineteenth-Century Literature in English*. London / New York: Routledge, 2016.
- Walker-Birckhead, Wendy, 'A Dutch Home in Australia: Dutch Women Migration Stories', in: Nonja Peters (ed.), *The Dutch Down Under 1606-2006*. Crawley, Western Australia: University of Western Australia Press, 2016, 242-253.
- Wijmen, Elly van, *Een truck in de mist*. Amsterdam: Ploegsma, 1970.
- Wijnstra, Sj., 't Is wat je er zelf van maakt', in: *Ons tweede huis. Emigrantenvrouwen schrijven van verre*. Den Haag: Emigratie Commissie van het Nederlandse Vrouwen Comité, 1960, 95-101.
- Wiley, Michael, *Romantic Migrations: Local, National, and Transnational Dispositions*. New York, NY / Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2008.
- Woerden, Henk van, *Moenie kyk nie*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1993.
- Online bronnen*
- Dagboek Willem de Clercq 1811-1844*, <http://resources.huylens.knaw.nl/dagboekdeclercq>
- Dutch Australians at a Glance*, www.daaag.org
- Expatriate Archive Centre, Den Haag, www.xpatarchive.com
- Migrant: Mobilities and Connection*, <https://www.huylens.knaw.nl/projecten/migrant-mobilities-and-connection/>
- Vertrokken Nederlands*, <https://taalunie.org/dossiers/66/vertrokken-nederlands> en <https://vertrokken-nederlands.meertens.knaw.nl>
- Ongepubliceerde bronnen*
- Geijl, W.F., *Emigration from the Netherlands*, typescript met handgeschreven aanvullingen, 1955 (KB Den Haag sign. NL 94 B 1018).
- Scholten, Heikina R., *De teruggekeerde emigrant. Een kwalitatief onderzoek naar de reden van terugkeer naar Nederland van Nederlandse emigranten uit Australië ten behoeve van de voorlichting*. Scriptie Haagse Sociale Akademie, 1966 (KB Den Haag, sign. NL 94 B 9000).

Noten

* Voor hun commentaar op een eerdere versie van dit exposé dank ik Marijke van Faassen, Maria Grever, Inger Leemans, Geertje Mak en Joris Oddens.

- 1 Hermans 2006, 177-182.
- 2 Zie bv. Minnaard 2008 en Behschnitt et al. 2013.
- 3 In Nederland kunnen we nagenoeg alleen wijzen op het pionierswerk van Krabbendam 2010.
- 4 Vgl. Van Kampen 1959.
- 5 Rempt 1950, 5.
- 6 Hierover: Obdeijn & Schrover 2008, 196-228.
- 7 Zie over dit emigratiebestel m.n. Van Faassen 2001 en Van Faassen 2014.
- 8 Rempt 1950, 10 en 114. Citaat op 10.
- 9 De aantallen zijn ontleend aan een overzicht van 'Emigratie naar enige landen van bestemming, 1945-1996', dat mij ter inzage is gegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek.
- 10 Zie over de drijfveren om te emigreren o.m. Peters 2016, 211-219.
- 11 Jungschleger 1981.
- 12 Van der Heijden 1995, 267-268.
- 13 Ik baseer me nagenoeg geheel op gedrukt materiaal, dat per definitie een ruimer bereik had dan geschreven of getypte documenten. Voor deze laatste zij verwezen naar het Expatriate Archive Centre in Den Haag, www.expatarchive.com, en het project *Dutch Australians at a Glance*, www.daaag.org. Hierover ook: Peters 2010b.
- 14 Ik kwam het echter ook al tegen in een anoniem opstel van ruim twintig jaar eerder in het dagblad *De Tijd*, over moderne literatuur in de Verenigde Staten: 'Men heeft de Amerikaanse literatuur verweten, dat zij niet anders is dan eene emigranten-literatuur, en dit karakter is duidelijk te onderkennen in de werken van [Henry Wadsworth] Longfellow'. (Anoniem 1850, 132)
- 15 Brandes 1894, 19-20, 23-24.
- 16 Wiley 2008, 5.

- 17 Zie Anoniem 2012 e.v.
- 18 Wiley 2008, 56-58.
- 19 Rosendahl Thomsen 2008, 61, 84-86, 97-98. Een vergelijkbare zienswijze m.b.t. de twintigste eeuw is eerder verdedigd door Eagleton 1978, 9-10, 15, 17.
- 20 Deze Nederlandse versie van de resolutie is ontleend aan: Rempt 1950, 4. Vgl. Van der Mast 1951, 11: 'Onder emigratie – genomen in de tegenwoordige betekenis van het woord – moet worden verstaan het verlaten van het land waar men geboren en getogen is met het oogmerk in den vreemde een nieuw bestaan op te bouwen.'
- 21 Shaikh 2019, 5.
- 22 Shaikh 2019, 14, 16, 193-194. Zie over het verband tussen emigratie en genrevoming ook: Wagner 2011a, 1-22.
- 23 Damrosch 2003: 4-6, 12-14, 281-300.
- 24 Zie bv. Jungschleger 1981. Nozeman 1981, 19, wijst naar aanleiding hiervan op enkele Nederlandse schrijvers die Jungschleger over het hoofd ziet, maar bestrijdt per saldo haar observatie niet. Zie ook Nozeman 1993.
- 25 Van Kalmthout 2019.
- 26 In een getypte notitie in het Engels, getiteld 'Biographical Data', die is gevoegd bij een brief van Madelon Székely-Lulofs aan een 'Zeer geachte heer Monteyne', 21 juni 1934, noemt zij *Emigranten* 'a book with short stories about our colonies and Australia, where I stayed over a year on the farm of my brothers'. Notitie en brief werden in april 2021 aangeboden door antiquariaat Schatgraven, Amsterdam, in combinatie met o.m. een exemplaar van *Emigranten*.
- 27 Brandis 1960, 151. Over dit boek: Dierick 2000 en Brender à Brandis 2001.
- 28 Schuur 1988, 6. De meedingende verhalen worden bewaard in het Nationaal Archief, Den Haag, 2.19.181 - 3-38. Hierover: Nozeman 1993.
- 29 Lagaay 1953, 207.
- 30 Hun volledige voornamen heb ik nog niet kunnen achterhalen.
- 31 Degrood 1963, 4.

- 32 Vgl. de zienswijze van Jos van Campen, gepensioneerd ambtenaar van de Katholieke Emigratie Centrale in Den Haag over een voorlichtingsbijeenkomst voor in emigratie geïnteresseerde boeren: ‘We hebben die mannen en vrouwen er wel degelijk op gewezen dat ze niet naar een eldorado gingen; we hebben donders goed gewag gemaakt van het verschijnsel heimwee. Maar men hoorde alleen maar wat men wilde horen. Heimwee? Dat lossen we daar wel op, dachten ze.’ Geciteerd naar Speerstra, 2000, 169.
- 33 Van Kampen 1959, 77.
- 34 Øverland 2000.
- 35 Ragas 1960, 22.
- 36 Zie bv. Cnossen & Apperloo 1954, 9.
- 37 Zie bv. Van der Laan 1950, 211, en de titel van Stukkien 1990: *Hartog’s kinderen*.
- 38 Eichholz 1962, 135-136.
- 39 Van der Geest 1954, 7.
- 40 Walker-Birckhead 2006, 247.
- 41 Rempt 1950, 12.
- 42 Wijnstra 1960, 96.
- 43 Peters 2010a; Schrover & Van Faassen 2010. Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor in Canada, aldus Horn 2005.
- 44 Anoniem 1968, 2. Het artikel is overgenomen uit het maandblad *Nieuws uit Zuid-Afrika*.
- 45 Geciteerd naar Hellmann 1988d, 2.
- 46 MacInnes e.a. 1965, 63.
- 47 Diederich 1948, 151.
- 48 Romijn Meijer 1963, 28.
- 49 MacInnes e.a. 1965, 57-63. Citaat op 57.
- 50 Rempt 1950, 6.
- 51 Eichholz 1962, 134.
- 52 Diederich 1948, 147.
- 53 Colebrook 1964, 12-13.
- 54 Meissner 1968, 185.
- 55 Hellmann 1988b, c en d.
- 56 Zie Houbein 1988, i.h.b. 176-106. Zie over Houbeins boek: Stuyfbergen 2003, 141-172.
- 57 De illusie van het ‘lege land’, nauw verbonden met de ‘mythe van de wildernis’, werd eveneens gecultiveerd in andere gekoloniseerde emigratielanden. Zie bv. Jentz 2018, 53-83.
- 58 Waasdorp 1965, 10-11.
- 59 Hegeman e.a. 1954, 108 en 123.
- 60 Wagner 2011b en 2016.
- 61 v.C. 1953, 12.
- 62 Geijl 1955, chapter 2, 6-7.
- 63 Mulder & Kramer 1951, 9, 29 en 39.
- 64 Zie bv. Jungschleger 1981, 1: op dat moment raden emigratie-adviseurs aan om minimaal 2 à 5 duizend gulden mee te nemen, maar bij voorkeur fl. 30.000 om een woning te kunnen kopen: ‘De Nederlander heeft op het ogenblik nogal wat geld kun je zeggen. Dat wekt in Australië en Nieuw-Zeeland soms jaloezie, ook bij de emigranten die er allang zitten en die pas na jaren werken aan het kopen van een huis toekwamen.’
- 65 Anoniem 1958, 179.
- 66 Scholten 1966, bijlage 4.
- 67 Van der Mast 1951, 9.
- 68 Anoniem 1952.
- 69 Anoniem 1950.
- 70 Binnenzijde stofomslag van: Shute 1955.
- 71 Binnenzijde stofomslag van: Colebrook 1964.
- 72 Rempt 1953, 32-33.
- 73 Hellman 1988a.
- 74 Pauwels 1980, 70-72.
- 75 Van Woerden 1993, 26.
- 76 Stichting Landverhuizing Nederland 1949, 97.
- 77 Anoniem 1955 en 1956b.
- 78 Zie Anoniem 1951.
- 79 Hellmann 1988a.
- 80 Deze verklaringen geeft Rando 1996, 273, althans voor na-oorlogse auteurs van Italiaans-Australische emigratieliteratuur.
- 81 Zie bv. Michielsen 2000.

- 82 Zie <https://www.huygens.knaw.nl/projecten/migrant-mobilities-and-connection/>
- 83 Zie <https://taalunie.org/dossiers/66/vertrokken-nederlands> en <https://vertrokken-nederlands.meertens.knaw.nl/>
- 84 De Clercq 1824. Hierover: Schenkeveld 1962, 75-122. Zie voor het volledige dagboek: <http://resources.huygens.knaw.nl/dagboekdeclercq>

PROF.DR. TON VAN KALMTHOUT

Ton van Kalmthout promoveerde in 1998 aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Muzentempels. Multidisciplinaire Kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914* (Uitgeverij Verloren). Van 1993 tot 2005 doceerde hij letterkunde aan de lerarenopleidingen Nederlands van de Hogeschool Rotterdam en de Universiteit Leiden. Daarnaast was hij van 1998 tot 2002 docent en postdoctoraal onderzoeker aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2005 werd hij aangesteld als senior-onderzoeker literatuurgeschiedenis bij het Huygens Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) in Amsterdam. Hier maakt hij sinds 2020 deel uit van de interdisciplinaire onderzoeksgroep NL-Lab, een samenwerkingsverband van het Huygens Instituut en het Meertens Instituut van de KNAW. In 2020 werd hij vanwege het Huygens Instituut benoemd tot bijzonder hoogleraar bij het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS), met als leeropdracht ‘Internationale uitwisseling van Nederlandse literatuur in historisch perspectief’. Zijn onderzoek ligt op het terrein van de nationale en internationale verspreiding en receptie van literatuur in de negentiende en twintigste eeuw, onder meer via culturele genootschappen, het literatuuronderwijs en de filologie.

Van Kalmthout is redacteur van de boekenreeks *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* (Uitgeverij Verloren) en lid van de kernredactie van *Dutch Literature in Translation* (DLIT). Daarnaast is hij voorzitter van de Stichting Koningin Wilhelmina Professoraat, secretaris van de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en bestuurslid van de Coornhert Stichting en de Stichting Réveil Archief.

Universiteit
Leiden